

Мусалиева К.К., Токсонбаев Р.Н., Доронбаева Н.О.

**ДЕНЕ ТАРБИЯ САБАКТАРЫНДА ИНСАНДЫ РУХАНИЙ ЖАНА
АДЕП-АХЛАКТЫК ЖАКТАН ӨНҮКТҮРҮҮ**

Мусалиева К.К., Токсонбаев Р.Н., Доронбаева Н.О.

**ДУХОВНО-ПРАВСТВЕННОЕ РАЗВИТИЕ ЛИЧНОСТИ
НА УРОКАХ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ**

K. Musaliev, R. Toksonbaev, N. Doronbaeva

**SPIRITUAL AND MORAL EDUCATION OF PERSONALITY
IN PHYSICAL EDUCATION LESSONS**

УДК: 378.37.034.355.233

Спорттук иш-чаралар туруктуулук, күч, кыймылдардын шамдагайлыгы сыяктуу маанилүү инсандык сапаттарды гана эмес, чечкиндүүлүктү, туруктуулукту, жоопкерчиликти, коллективизмди, ошондой эле максатка умтулдууну өнүктүрөт. Инсандын руханий жана адеп-ахлактык өнүгүүсү – бул социалдаштыруу процессинде инсандын баалуулук-маанилик чөйрөсүн ырааттуу кеңейтүү жана чыңдоо, адамдын өзүнө жана башкаларга карата салттуу моралдык нормалардын жана адеп-ахлактык идеалдардын негизинде баалоо жана аң-сезимдүү куруу жөндөмдүүлүгүн калыптандыруу. Салттуу руханий-адеп-ахлактык баалуулуктарга биринчи кезекте жашоо, кадыр-барк, адамдын укуктары жана эркиндиктери, мекенчилдик, жарандуулук, Мекенге кызмат кылуу жана анын тагдыры үчүн жоопкерчилик, бийик адеп-ахлактык идеалдар, бекем үй-бүлө, жаратман эмгек, руханий материалдык баалуулуктан артыкчылык кирет. Бул макалада дене тарбия сабактарында рухий жана адеп-ахлактык билим берүүнүн мааниси, ошондой эле бул тема боюнча иштин өзгөчөлүктөрү каралат.

Негизги сөздөр: конституция, жобо, адам укуктары, руханий байлык, адеп-ахлактык тарбия, баалуулук, улуттар аралык, толерантуулук.

Спортивная деятельность развивает важнейшие личностные качества, причем не только такие, как выносливость, сила, ловкость движений, но и решительность, настойчивость, ответственность, коллективизм, а также целеустремленность. Духовно-нравственное развитие личности – это осуществляемое в процессе социализации последовательное расширение и укрепление ценностно-смысловой сферы личности, формирование способности человека оценивать и сознательно выстраивать на основе традиционных моральных норм и нравственных идеалов отношение к себе и другим. К традиционным духовно-нравственным ценностям относятся, прежде всего, жизнь, достоинство, права и свободы человека, патриотизм, гражданственность, служение Отечеству и ответственность за его судьбу, высокие нравственные идеалы, крепкая семья, созидательный труд, приоритет духовного над материальным. В статье рассматривается значение духовно-нравственного воспитания на уроках физической культуры, а также особенности работы по данной тематике.

Ключевые слова: конституция, указ, знание, духовно-нравственное воспитание, этническая жизнь, толерантность, терпимость.

Sports activities develop the most important personal qualities, not only such as endurance, strength, dexterity of movements, but also determination, perseverance, responsibility, collectivism, as well as purposefulness. The spiritual and moral development of

a personality is the consistent expansion and strengthening of the value and semantic sphere of a personality carried out in the process of socialization, the formation of a person's ability to evaluate and consciously build an attitude towards oneself and others based on traditional moral norms and moral ideals. Traditional spiritual and moral values include, first of all, life, dignity, human rights and freedoms, patriotism, citizenship, service to the Fatherland and responsibility for its fate, high moral ideals, a strong family, creative work, the priority of the spiritual over the material. The article examines the importance of spiritual and moral education in physical education lessons, as well as the specifics of work on this topic.

Key words: constitution, decree, knowledge, spiritual and moral education, ethnic life, tolerance, tolerance.

Киришүү. Кыргыз Республикасынын Президентинин «Инсандын руханий-адеп-ахлактык өнүгүүсү жана дене тарбиясы жөнүндө» Жарлыгына ылайыктуу бүгүнкү Форумда каралуучу суроолор өтө актуалдуу десек жаңылышпайбыз.

Кыргыз Республикасынын Башкы мыйзамына ылайык, адам, анын укуктары жана эркиндиктери эң жогорку баалуулук болуп саналат. Анын үстүнө, өлкөбүздүн ар бир жараны, өз аймагында бардык укуктарга жана эркиндиктерге ээ болуп, бирдей жоопкерчилик тартат.

Кыргыз Республикасынын Конституциясында: «Биз, Кыргыз Республикасынын көп улуттуу эли, биздин жерибиздеги жалпы тагдыр менен биригип, адамдардын укуктары менен эркиндиктерин, жарандык тынчтыкты жана ынтымакты ырастап, тарыхта калыптанган мамлекеттик биримдикти сактап, теңдиктин жана өз алдынча болуунун жалпы таанылган принциптерине таяндык. Ата-бабаларыбыздын эскерүүсү бизге Ата Мекенге болгон сүйүүнү жана сыйурматты, жакшылыкка жана адилеттүүлүккө болгон ишенимди, кыргыз элинин эгемендүүлүгүн калыбына келтирип, анын демократиялык негизинин колтийбестигин ырастап, Республиканын бакубаттуулугун жана гүлдөп өнүгүшүн камсыз кылган элдердин биздин дүйнөлүк жана азыркы келечектеги муундардын алдындагы жоопкерчилигибизден өзүбүздү дүйнөлүк коомчулуктун мүчөсү катары таанып, Кыргыз Республикасынын Конституциясын кабыл алабыз», - деп жазылган [1].

Элибиздин тарыхындагы жана билим берүүдөгү

заманбап мезгил – баалуулуктардын өзгөрүлүп турган мезгили 90-жылдарга туура келет. Өткөн кылымда Кыргызстанда маанилүү коомдук-саясий өзгөрүүлөр мезгилинде болгон маанилүү оң өзгөрүүлөр дагы, терс көрүнүштөр дагы болуп өттү. Бул көрүнүштөр коомдук адепке, жарандык аң-сезимге, адамдардын коомго, мамлекетке, мыйзамга жана эмгекке болгон мамилесине, адамдын адамга болгон мамилесине терс таасирин тийгизди.

2020 жана 2021-жылдары Кыргыз Республикасынын Президентинин жолдогон билдирүүлөрүндө: «Элдердин руханий биримдиги жана бизди бириктирген адеп-ахлактык баалуулуктар саясий жана экономикалык туруктуулук сыяктуу маанилүү өнүгүү фактору болуп саналат жана коом адеп-ахлактык көрсөтмөлөрдүн жалпы тутумуна ээ болгондо, өлкө эне тилге, түп нуска маданиятка жана маданий баалуулуктарга болгон урмат-сыйды сактаганда гана, улуттук масштабдуу милдеттерди коюп жана чече алат, алардын ата-бабалардын, биздин улуттук тарыхыбыздын ар бир баракчасы үчүн, дал ушул улуттук байлык өлкөнүн биримдигин жана суверендүүлүгүн чындоонун негизи болуп саналат, биздин күнүмдүк жашообуздун негизи, экономикалык жана саясий мамилелердин негизи болуп саналат», - деп берилген [2].

Негизги бөлүк. Кыргыз коомчулугунун руханий жана адеп-ахлактык жактан, биримдикте, социалдык тилектештиктин жашоо деңгээлин жогорулатуу үчүн, биримдиктин руханий жана адеп-ахлактык жактан консолидациясына мамлекетке, азыркы жана өлкөнүн келечегине негизги ролу берилген.

Инсандык маанилер үй-бүлөлөрдө, расмий эмес жамааттарда, искусство, эс алуу ж.б. жалпы билим берүү жаатында, бул мектептин жашоо көндүмдөрү менен өнүгүү жана тарбия берүү калыптанат [4].

Жаңы жалпы билим берүү мектептеринде кыргыз коомунун социалдык-маданий жаңылануусун камсыз кылуучу эң маанилүү фактор болуп калууга тийиш. Дал ушул мектепте феномен окуучунун интеллектуалдык гана эмес, жарандык, руханий жана маданий жашоосу топтолушу керек. Республиканын бардык жарандары өткөн жалгыз социалдык институт катары мектепке болгон мамиле коомдун жана мамлекеттин баалуулуктарынын жана адеп-ахлактык абалынын көрсөткүчү болуп саналат.

Мектеп жашындагы бала эмоциялык баалуулукка, руханий-адеп-ахлактык өнүгүүгө, жарандык тарбиялоого көбүрөөк кабылат. Ошол эле учурда, жашоонун ушул мезгилиндеги өнүгүүнүн жана тарбиялоонун кемчиликтерин кийинки жылдары толуктоо кыйын [3].

Билим берүү мекемесинин негизги билим берүү программасы бир нече бөлүмдөрдү камтыйт, анын негизгилеринин бири – окуучуларды руханий-адеп-

тик өнүктүрүү, башталгыч жалпы билим берүү деңгээлинде тарбиялоо милдеттери. Руханий жана моралдык өнүгүү жана билим берүү милдети актуалдуу болуу менен бирге балдарды элдин рухий каада-салттарына уйрөтүү, алардын айлана-чөйрөсүндө жана баалуулуктарында моралдык сапаттарды түзүү, студенттердин руханий жана адеп-ахлактык өнүгүү жана билим берүүнү өнүктүрүү болуп саналат.

Жарандыгын, патриотизмди, адам укуктарын жана эркиндиктерин сыйлоону үйрөтүү төмөнкү максаттарды көздөйт:

- Кыргыз Республикасынын саясий түзүмү, мамлекеттин символдорунун, Кыргыз Республикасынын жаранынын, жарандык укуктары жана милдеттенмелери, тарыхый тагдыр жөнүндө тааныштыруу;

- Кыргыз элинин жашоосундагы мамлекеттик майрамдарга, улуттук каада-салттарга, улуттук оюндарга жана иш-чараларга кызыктыруу ж.б.

Иштин негизги формалары катары төмөнкүлөрдү пайдаланса болот:

- баарлашуу, китеп окуу учурунда плакаттарды, сүрөттөрдү колдонуу;

- баарлашуу, экскурсиялар, кино көрүү, тарыхый жана эсте калаарлык жерлерге саякаттоо, сюжеттик-ролдук оюндарды ойноо;

- социалдык долбоорлорго катышуу ж.б.

Сабакта окуучуларды окутуу жана тарбиялоо милдеттерин айкалыштыруу канчалык кыйын экендигин биз өз иш тажрыйбабыздан билебиз. Руханий-адептик жана адеп-ахлактык-эргик тарбиялоонун негизги милдеттери төмөнкүлөр:

- адамдын руханий жактан шайкеш өнүгүшү, ага адеп-ахлактын негизги принциптерин: боорукердик, чынчылдык, башкаларга кам көрүүгө умтулуу, үй-бүлөлүк байланыштарды чындоо, балдарга болгон сүйүү, улууларды урматтоо [2];

- адамзат өзүнүн тарыхында иштеп чыккан мыкты моралдык-этикалык принциптерди өздөштүрүү, муундардын тарыхый үзгүлтүксүздүгүн сактоо; Кыргыз элинин керегине жараган патриотторун тарбиялоо. «Ден-соолугу чың денече – таза РУХ бар!» [4].

- коомдун адеп-ахлактык, маданий жана илимий баалуулуктарын сактоо жана өркүндөтүү; улуттук маданиятты өнүктүрүү; жеке адамдын укуктарын жана эркиндиктерин урматтоо менен демократиялык мамлекеттин жарандарын тарбиялоо; - балдарды тарбиялоодо үй-бүлөнүн, билим берүү мекемелеринин аракеттерин бириктирүү.

Мектептеги руханий-адептик билимдин актуалдуулугун азыркы жашоонун көптөгөн кризистик көрүнүштөрү далилдейт: баңгилик, баланын айлана-чөйрөсүн криминалдаштыруу, коомдук адеп-ахлактын төмөндүгү, үй-бүлөлүк баалуулуктарды жоготуу, мекенчилдикке тарбиялоонун төмөндөшү, физикалык даярдыктын начардыгы ж.б. "Руханият" сөзү

биздин күндөлүк сөз айкаштарыбызда кеңири колдонулат. Анын маани-маңызын билбегендиктен гана, адамдар кээде аны адамдын бир гана иш-аракетине - динге байланыштырышат. Динге ишенгендик – белгилүү бир ишеним гана. Бирок жогорку руханий чындыктардын аткарылышы: боорукер, кайрымдуу, адеп-ахлактык жактан тең салмактуу, маданияттуу болуу, кечире билүү ж.б. – бул руханий жактан жогору болуу болуп эсептелет. Бул адамдын бардык иш-аракетинин, бизди кечээки жетишкендиктерибизден жогору коё турган нерселердин бардык сапаты. Руханият жана адеп – бул ажырагыс биримдикте болгон түшүнүктөр. Алар жок болгон учурда, инсандык жана маданий дезинтеграция башталат [5].

Руханий, адеп-ахлактык билим берүүнүн негизги максаты – ар кандай турмуштук кырдаалда адеп-ахлактык жүрүм-турумду көрсөтө турган, жоопкерчиликтүү чечимдерди кабыл алууга жөндөмдүү адамды калыптандыруу. Бул нерсеге мугалимдер бир эле дене тарбия сабагында даярдашпайт. Бөлүмдөрдүн өз ара аракеттенүүсү жалпысынан белгилүү сапаттарды тарбиялоодо структуранын түрүн түзөт.

Руханий, адеп-ахлактык жана моралдык-эрктик сапаттарды калыптандырууда дене тарбия каражаттарын колдонуу окуучуларды мектептен тышкары коомдогу кийинки жашоосуна даярдоонун эффективдүү жолдорунун бири. Маселенин актуалдуулугу айрым бүтүрүүчүлөрдүн демилгелүүлүк, чыдамкайлык, көзкарандысыздык, кайрымдуулук, боорукердик, кечиримдүүлүк, кайраттуулук, туруктуулук, коллективизм сезими жана башкалар сыяктуу жеке сапаттарынын начар калыптанышына байланыштуу. Бул дене тарбия мугалимдерине билим берүүнүн ушул жагына мүмкүн болушунча көбүрөөк көңүл буруу керектигин билдирет. Анын үстүнө бул багыттагы максаттуу ишти башталгыч мектеп жашынан баштоо керек. Ачык айтканда, ал курсактагы кезинде эле тарбияланышы керек, ал эми мугалимдердин милдети – ушул кезге чейин белгисиз жаңы сапаттарды сактоо жана алуу.

Дене тарбиясынын арсеналында адамдын руханий, адеп-ахлактык жана моралдык-эрктик сапаттарын калыптандырууга өбөлгө түзүүчү, окуу процессинде ийгиликтүү колдонула турган көптөгөн каражаттар жана ыкмалар бар.

Адамдын дене тарбиялоо маданияты – бул физикалык көнүгүүлөрдүн жүрүшүндө ээ болгон жана адамдын өзүнүн физикалык табиятын (дене-бойду) ар тараптуу жана гармониялуу өркүндөтүүгө, сергек жашоо образын жүргүзүүгө жигердүү умтулуусу менен чагылдырылган адамдык касиеттердин жыйындысы деп түшүнүлөт. Дене тарбия менен алектенип, адам өзүн, башка адамдарды жана курчап турган дүйнөнү тааныйт. Ал демилгелүүлүктү, өз алдынчалулукту жана чыгармачылыкты активдүү өнүктү-

рөт, өзүнүн дүйнө таанымын жана ой жүгүртүүсүн, жеке мүнөзүн, башка адамдардын иш-аракеттерине жана өзүнүн иш-аракеттерине сын көз карашын калыптандырат. Физикалык активдүүлүктүн натыйжасында алынган ушул оң касиеттердин бардыгы адамды физикалык жактан маданияттуу адам катары гана эмес, адамдын жалпы маданиятынын жогорку деңгээлин чагылдырган, ар тараптуу жана гармониялуу өнүккөн ажырагыс инсан катары мүнөздөйт. Дене тарбия: тамеки тартуу, алкоголь жана баңги заттарды колдонуу сыяктуу жаман адаттардан арылууга жардам берет [7].

Дене тарбия сабагынын эрк сыяктуу сапаттын калыптанышына тийгизген оң таасирин кененирээк карап көрөлү. Адамдын эрктүүлүгүн өрчүтүү ар кандай физикалык көнүгүүлөрдүн жардамы менен болот. Эртең мененки гимнастика комплексине токтололу. Аны жүзөгө ашыруу адамдан белгилүү бир тартипте талап кылат (белгилүү бир убакытта туруу режими ж.б.). Экинчи жагынан, көнүгүүлөрдү күн сайын бир саатта кайталоо жүрүм-турумда жана иш-аракеттерде туруктуулукту өрчүтөт. Ошентип, эрк гана эмес, күн сайын милдеттүү түрдө иштөө адаты да тарбияланат. Спорт психологдору спортчулардын иш-аракеттеринин жүрүшүндө пайда болгон тоскоолдуктарды жеңип чыгуусу үчүн эрктүү сапаттарды аныкташат. Булар берилгендик, туруктуулук, чечкиндүүлүк, кайраттуулук, демилгелүүлүк жана көзкарандысыздык, толеранттуулук, чыдамдуулук, өзүн өзү кармай билүү. Биздин эрк, булчуңдар сыяктуу, тынымсыз күчөп турган иш-аракеттерден улам күчөйт: эгер аларга көнүгүү жасабасаңыз, анда албетте булчуңдарыңыз алсыз эркиңиз күчсүз болот [3].

Заманбап улуттук билим берүү идеалы болуп - бул көп улуттуу элдин руханий жана маданий каада-салттарынан тамыр алган, өз өлкөсүнүн бүгүнкү жана келечеги үчүн жоопкерчиликти сезип, Ата Мекендин тагдырын өзүнүн тагдыры катары кабыл алган, жогорку адеп-ахлактуу, чыгармачыл, иш билги Кыргыз Республикасынын жараны эсептелет.

Корутунду. Кыргыз Республикасынын жаранын руханий-адеп-ахлактык жактан өстүрүү жана тарбиялоо – бул элдин өнүгүшүнүн негизги фактору, элдин руханий биримдигин жана аларды бириктирген адеп-ахлактык баалуулуктарды, саясий жана экономикалык туруктуулукту камсыз кылат. Адамды, анын абалын жана ички жашоосунун сапатын көрбөй туруп, заманбап инновациялык экономиканы түзүү мүмкүн эмес.

Коомдун өнүгүү темпи жана мүнөзү адамдын жарандык абалына, анын мотивациялык жана эрктүү чөйрөсүнө, турмуштук артыкчылыктарына, адеп-ахлактык ишенимине, адеп-ахлак нормаларына жана руханий баалуулуктарына түздөн-түз көз каранды.

Адамды тарбиялоо, руханий жактан өнүккөн

инсандык касиеттерин калыптандыруу, өз өлкөсүнө болгон сүйүү, жаратуу жана өркүндөтүү зарылдыгы Республиканын ийгиликтүү өнүгүшүнүн эң маанилүү шарты болуп саналат.

Адабияттар:

1. Кыргыз Республикасынын Конституциясы. 2021-жылдын 5-майындагы Мыйзамы менен кабыл алынган. (2021-жылдын 11-апрелинде Референдумда кабыл алынды.
2. «Инсандын руханий-адеп-ахлактык өнүгүүсү жана дене тарбиясы жөнүндө Концепциясы». Форум. / Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыгы. 2021-жылдын 29-январы ПЖ №1.
3. Анаркулов Х.Ф. Кыргызские народные подвижные игры, физические упражнения и современность. / Учебное пособие. - Бишкек: КГИФК, 2003. - 206 с.
4. Алимбеков А. Формирование у будущих учителей готовности к эстетическому воспитанию младших школьников на прогрессивных традициях народной педагогике (на мат. педвузов Киргизии): дисс. ... к.пед.н. - М., 1990. - 255 с.
5. Калдыбаева А.Т. Кыргыз элдик педагогикасынын мугалимдерди даярдоодогу ролу: Атайын курс / Методикалык сунуштар. – Бишкек: Эмгек, 1994. - 24 б.
6. Ушинский, К.Д. О нравственном элементе в воспитании Текст. / К.Д. Ушинский: Сборник соч. в 11-ти томах. Т. 2 - М.-Л.: Изд-во АПН, 1948.1. - С. 425-488.
7. Мамытов А.М. Пути интеграции высшего физкультурного образования Кыргызстана в международное образовательное пространство: Учебное пособие / А.М. Мамытов. – Бишкек, 1999. – 180 с.
8. Мамбетакунов Э., Сияев Т.М. Педагогиканын негиздери. - Б., 2008. - 148 б.
9. Мамбетова М.К. Педагогические предпосылки кыргызской этнофизкультуры в воспитании учащейся молодежи. / М.К. Мамбетова. // Известия ВУЗов - Бишкек, 2011.- № 7. - С. 14-17.